

Кальян С. Є.

УКРАЇНСЬКЕ ЄВРЕЙСТВО:
НАШАРУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Якщо звернутися до англомовної літератури, то з'ясуємо, що в ній досить широко використовується термін «російське єврейство». У дослідженнях вітчизняних вчених дедалі більш вживаним

стає поняття «українські євреї»*. За деякими даними, воно введено у науковий обіг зовсім недавно завдяки зусиллям як українських, так й ізраїльських вчених. Зокрема, М. Феллера та В. Московича¹. Приміром, М. Феллер пише: «Українські євреї жили на правобережжі — на Поділлі і в Поліссі, частково на Волині і в Галичині»².

Втім, знайомство з науковою літературою свідчить про те, що поняття «українське єврейство» вживалося дослідниками зонайменше з середини ХХ століття у значенні конкретної територіальної прив'язки у межах Російської імперії**?. Так, про українське єврейство ще наприкінці 60-х років минулого століття писав канадський історик українського походження І. Лисяк-Рудницький³. Сьогодні поняття вживається, коли дослідники (наприклад, Я. Ісаєвич) ведуть мову про проживання євреїв «у різні періоди історії» в Україні⁴ або ж у випадку, коли мова заходить конкретно про сучасних євреїв⁵ (наприклад, у А. Мучника), тобто тих, які сьогодні мешкають в Українській державі. Крім того, є думка про те, що серед ашкеназів «до Другої світової війни зберігався поділ на етнографічні групи»: литвинів у Литві, Білорусі та західних прикордонних областях Росії; українських євреїв в Україні та Бессарабії; курляндських у Латвії; польських у Польщі; галиціанер в українській та польській Галичині⁶. Тобто поняттям «українські євреї» позначають етнографічну групу в складі ашкеназів.

Візьмемо до уваги твердження О. Заремби стосовно того, що про явище «українського єврейства» можна говорити принаймні від початку ХХ сторіччя⁷. Тобто науковець наголошує на тому факті, що українське єврейство ї це реальність, яка постала ніяк не в середині ХХ століття чи ж пізніше, але значно раніше. Про існування українського єврейства пише й А. Подольський, зауважуючи, зокрема, що «пануючою релігією серед українських євреїв» був хасидизм⁸.

Я. Хонігсман та О. Найман вживають дещо інше поняття — «російсько-українське єврейство», використовуючи його стосовно періоду, що розпочався з 80-х років ХІХ ст.⁹

* Промовистий факт: з початку 90-х рр. ХХ ст. в Україні ведеться робота по створенню енциклопедії «Українське єврейство» (див.: Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». — Вип. 3. — К., 1998. — С. 3.)

** Так, у Х. Турнянського та А. Новерштерна читаємо: «...Шолом-Алейхем ріс у гущі українського єврейства, де хасидизм пустив глибоке коріння» (Турнянский Х., Новерштерн А. Язык и литература. — С. 145.).

Якщо звернутися до джерел та праць науковців XIX–XX століття, то з'ясуємо наступне. Після 1772 р. у відокремлених від Польщі областях розпочався складний та багатогранний процес соціальної інтеграції та культурної адаптації. Польсько-литовські євреї стали фактично «російськими», «німецькими» та «австрійськими» євреями¹⁰ (тобто підданими кількох держав). Та ще впродовж десятиріч, після того, як євреї перестали бути підданими польського короля, вони зберігали свій попередній стиль життя. Вони вважали себе ніким не іншим, як тільки «польськими євреями»¹¹. Так, у 1860-х роках єврейський письменник з України (!) І. Линецький (1839–1915) назвав головного героя свого антихасидського сатиричного твору «Дос пойлішер йінгл» — «Польський хлопчик», хоча й описував єврея, котрий проживав в Україні¹². Характерно, що єврейська періодика 1860-х — 70-х років («Рассвет», «Сион», «День»), яка виходила друком на українській території, декларувала себе у підзаголовках як «орган русских евреев». Тобто друга половина XIX століття стала часом появи нового терміну — «російські євреї». Як зазначає Б. Натанс, термін «русский еврей» вперше з'явився тільки в епоху реформ, тобто через три чверті століття після того, як єврейство опинилося у складі імперії¹³.

Про те, що представники єврейства дедалі частіше ідентифікували себе як «російських євреїв», свідчать й інші безпосередні документи епохи. Зокрема, лист-звернення єврейських купців Києва у кінці 50-х років XIX століття до міністра освіти, який був членом «Єврейського комітету», у зв'язку із зверненням російського уряду до іноземних єврейських капіталістів щодо фінансування ними воєнних витрат і будівництва залізниць. У зверненні купці писали: «Чому б *євреям російським* [виділення наше. — С. К.] не бути такою ж підпорою нашої батьківщині, як Ротшильди, Ескелес, Гольдшміт, Гірш і Магдельсон бувають своїм краям?..»¹⁴.

У другій половині XIX століття поняттям «русский еврей» послуговувалися відомі представники єврейства, зокрема, Л. Леванда, О. Рабинович, І. Оршанський, Л. Мандельштам і, зокрема, Л. Пінскер. Показово, що коли 1882 р. він видав свою знамениту брошуру «Автоемансипація. Заклик руського єврея до своїх співплемінників», то, як бачимо, також підкреслював російськість євреїв. Втім, варто взяти до уваги слова Г. Сліозберга, який писав, що російські інтелігентні євреї «тільки відривалися від єврейства» і російськими вони ставали «у кращому випадку тільки в сенсі державному, а не національному»¹⁵.

Бажання зміни самоідентифікації (з польської на російську) було зафіксоване безпосередньо у другій половині XIX століття тогочасними дослідниками. Тож, коли у 1870 р. вийшла праця І. Оршанського «Євреї в Росии...», то в ній автор зауважив, що уже наприкінці 50-х років представники єврейської еліти «першими відчули себе не тільки людьми і громадянами, але *руськими людьми і громадянами Росії*»¹⁶. Аналогічно І. Оршанський висловлювався і в статті «До питання про обрусіння євреїв» (1870), вказуючи, що у той час існував «досить численний клас євреїв, які обстоюють честь і право вважатися російськими людьми і громадянами Росії»¹⁷. Слова І. Оршанського підтверджують зізнання Є. Хісіна, який у своєму щоденнику (1882) писав про те, що почував себе «відданим сином Росії»¹⁸.

Втім, коли у 1884 р. єврейські соціалісти почали видавати у Лондоні на їдиш газету для бідних емігрантів із Російської імперії, то все ж наголошували на польскості єврейства, що відбилося у назві видання Ї «Польський єврей»¹⁹.

Якщо звернутися до праць С. Дубнова, котрий, як пам'ятаємо, був «центральною фігурою у єврейській історіографії кінця XIX — перших десятиліть XX ст.»²⁰, то побачимо, що вчений вживав поняття «російське єврейство». Дослідник розглядав історію євреїв Нового часу в рамках історії Російської імперії. Разом з тим, у нього зустрічаємо й такі поняття, як *єврейська Україна, українські цадики*²¹. Показово, що для сучасника С. Дубнова, М. Балабана (польського історика), єврейська історія зазначеного періоду цілком «вписувалася» в контекст історії не росіян, але поляків.

Поряд з термінами «російське єврейство» і «польське єврейство» вживався ще один — «польсько-російське єврейство»²². Іноді для позначення підданих російської корони вживали термін «русские Моисеева закона», тим самим наголошуючи російський статус прихильників «Моисеева закону» (напротывагу, наприклад, «німцям Моисеева закону»).

Варто звернути увагу і на таке явище, як вихрещені євреї. Для декого з них питання самоідентифікації стояло особливо гостро, оскільки було усвідомлення того, що *мешумед* (вихрещений єврей) — «людина однаково чужа як кожному істинному єврею, так і кожній істинно-російській людині»²³. Тобто проблематичність самоідентифікації на рівні особи для мешумеда відгу-

кувалася кризою при пошуку ідентичності на рівні суспільства (російського чи українського*).

Зрештою вкажемо і на ще один момент. Після антиєврейських погромів початку 80-х поняття «русский еврей» перестало вживатися багатьма з тих, хто раніше ним користувався, що засвідчило кардинальні зміни в свідомості частини єврейської інтелігенції.

Таким чином, можна зробити висновок, що вживання того чи іншого поняття, наголошення польськості чи російськості єврейства залежало від того, що превалювало у свідомості сучасника — *колишнє* багатівкове підданство і територія проживання, що зумовлювало позначення єврейства як саме польського, чи ж *новонабуте* підданство і також територія проживання, відповідно до якого єврейство сприймалося вже як російське. Свідоміші наші рування уможливили появу і такого терміна, як «російсько-польське єврейство». А спроба об'єднати релігійну ідентичність зі світською сприяла появі терміна «русские Моисеева закона».

У сучасників не було сумніву, що євреї Російської імперії різняться між собою. Зокрема, безпосередній представник тогочасного єврейства І. Оршанський відзначав, що між північно-західними євреями, з одного боку, і «новоросійськими» та «таврійськими», з іншого, «лежить ціла безодня». На його думку, «новоросійські» та «таврійські» мають значно більше підстав називатися російськими євреями, ніж північно-західні²⁴.

На думку І. Барталя, імперська ідентичність російських євреїв залишилася незавершеною, оскільки після погромів початку 80-х років вони почали шукати їй заміну²⁵.

Разом з тим варто взяти до уваги й твердження представника тодішньої епохи Г. Сліозберга, який у своїх споминах писав про «малоросійських євреїв»²⁶, порівнюючи їх із «польсько-волинськими» чи «литовськими» євреями. Ці «малоросійські євреї», як стверджував Г. Сліозберг, відрізнялися зовнішнім виглядом як від «польсько-волинських» євреїв, так і євреїв-литваків. У їхній розмовній

* Напевно тому, відзначимо принагідно, одні з вихрестів, розриваючи релігійні зв'язки із своїм народом, не лише не відмовлялася від «племінної спорідненості» із своїми колишніми одновірцями, але навпаки, як свідчив анонім у публікації в газеті «День», продовжувала відчувати до них самі «теплі симпатії» ([Анонімна публікація без назви] // День. — 1870. — 2 янв. — № 1. — С. 9). Інші ж, як згадуваний Брафман, ставали затятими юдофобами.

мові «добра половина слів» була російськими чи українськими і розмовляли вони без «характерної єврейської жестикуляції»²⁷. Крім того, Г. Сліозберг стверджував, що навіть антропологічно малоросійські євреї відрізнялися від інших, оскільки серед них рідше можна було зустріти «чисто руді волинські типи і чисто чорні литовські, менше було виснажених з блідими обличчями, із впалими грудьми та викривленою спиною»²⁸.

Таким чином, ідентифікація єврейства Г. Сліозбергом базувалася не на релігійному чиннику чи критерії підданства, але на конкретній території мешкання єврейства, рисах зовнішності, мовній специфіці.

Характерно, що нині суголосні думки висловлював М. Феллер, зауважуючи вже стосовно українських євреїв ХХ століття таке: «Що ж стосується євреїв, то саме серед них — зокрема, серед українських євреїв — можна знайти за генетично расовими ознаками і манерами поведінки і типового вуйка з Коломиї, і панка з-під Варшави, й іспанця, і француза, і, зрозуміло, українця-східняка. А один мій знайомий єврей в Костополі не лише мав прізвище Турок і як турок виглядав, а й німців переконав, що обрізаний лише тому, що мусульманин. На щастя, костопільські українці не зрадили його, а охоче підтверджували, що турок, про що свідчить саме прізвище»²⁹.

Говорячи про мову, якою розмовляли євреї-мешканці української території, варто взяти до уваги наступне. Перед «польськими євреями», які свого часу опинились у Російській імперії, постала нелегка проблема переходу на мову країни проживання — російську. Але, як зазначають дослідники, євреї, що опинилися на території України та Білорусі, перед таким вибором не стояли: освічена їхня частина взагалі не думала про засвоєння місцевих мов — української та білоруської — внаслідок їхнього низького політичного та культурного статусу³⁰. Єврейські ж маси розмов-

* Їдиш позначався різними термінами. Як пишуть Х. Турнянский та А. Новерштерн, «простий» єврей міг сказати, що він розмовляє на «їдиш» (тобто «єврейською»). Той, хто хотів посміятися над мовою чи показати своє негативне ставлення до неї, називали її «жаргоном». У священних книгах, які друкувалися «лошн койдеш» / івритом в ашкеназькій вимові — «священна мова», тобто мова, яка складалася із елементів івritу та арамейського / з перекладом чи коментарями на їдиш, він називався «іврі-тайч» («єврейсько-німецький»). (Турнянский Х., Новерштерн А. Язык и литература. — С. 78, 14).

ляли на їдиш, який мав численні діалекти*. Це твердження не суперечить зауваженням Г. Сліозберга: їдиш був насичений українськими словами. Візьмемо до уваги й зауваження сучасного дослідника — доктора філологічних наук, професора М. Феллера про те, що їдиш остаточного оформлення набув на слов'янських землях, зокрема в Україні, запозичивши тут не лише лексичні, а й словотвірні елементи, зокрема, широко використання зменшувальних і пестливих суфіксів, що їх зовсім не мав іврит³¹.

На користь певного ступеня українськості єврейства у другій половині XIX — початку XX століття свідчить не тільки зовнішність чи специфіка мови, але й різноманітні документи періоду. Там ми натрапляємо на таке поняття, як *українські хасиди*³². Вираз *українські хаззани* (кантори) вживається у споминах єврейського письменника І. Равребе³³. Тобто можна твердити, що для сучасника, який прагнув вирізнити, наприклад, специфіку хасидів — мешканців українських земель, найпростішим і найпереконливішим способом було наголошення на їхню українськість для протиставлення іншим хасидам.

Якщо звернемося до офіційних документів імперії, то з'ясуємо наступне. За правління Катерини II з офіційної мови зникає слово «жид»* (як вважають сучасні дослідники, у подальшому, особливо у другій половині XIX століття, слово «жид» перетворюється на лайливе³⁴). Натомість починає використовуватися поважливе «єврей», про що свідчать нормотворчі акти другої половини XIX — початку XX століття. Втім, звернемо увагу на нюанс: ідентифікуючи євреїв, російський законодавець іноді відносив їх до «інородців», тобто для Росії — чужинців. Тим самим наголошувалася

* Зрештою не тільки в офіційних документах зникло слово «жид», але поступово воно почало витискуватися і з свідомості народу. Втім, цей процес був досить тривалим, оскільки термін «жид» в українській мові не носив негативного забарвлення. Тож вживався він і в XIX, і на початку XX століття, не «заряджений» негативними емоціями й почуттями. Так, М. Грушевський в одній із своїх праць, що була написана в роки Української революції, писав: «Я досі вживав у своїх писаннях слів: Жид, жидівський, стоячи на тім, що сі слова у нас не мали й не мають образливого значення. Але після того, як недавно представник єврейської робочої партії в Ц. Раді заявив, що сі слова, неважаючи на всі коментарі, таки ріжуть їх по нервах, я бачу себе змушеним відступити від свого дотеперішнього правила.» (див.: Грушевський М. На порозі нової України. Гадки і мрії // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 166).

свого роду неповноцінність цих підданих. Російська публіцистика відносила євреїв до «інородців», хоча з часом дехто з росіян (як, наприклад, П. Струве) почав стверджувати, що із усіх «інородців» євреї «усіх нам ближчі», найбільше з нами зв'язані», і «російська інтелігенція завжди вважала євреїв своїми, російськими»³⁵. П. Струве бачив у євреях той «елемент», який міг би бути поставленим «на службу російській державності й асимільованийий з російською культурою»³⁶.

Проаналізуємо підходи сучасних російських дослідників.

Один із найавторитетніших дослідників єврейства М. Членов у своїй праці «Єврейство в системі цивілізацій (постановка питання)»³⁷ зачепив питання, пов'язане зі становленням у межах єврейства етнічних спільнот, що поіменовуються *едá* (*едóт* у множині). *Едот* відрізняються за антропологічним типом, розмовною мовою, територією розселення, побутовою культурою та за деякими релігійними обрядами. На думку М. Членова, після об'єднання у XV століття Польщі та Литви виникла *ашкеназька еда**. На межі XIX–XX ст. вже у її середовищі виникає російськомовна єврейська культура. Практично повний перехід єврейства з ідишу на російську впродовж XX століття свідчить, на думку дослідника, про виникнення *російської еди*³⁸.

В. Кельнер у свою чергу відзначає, що на початок XX століття склалася російсько-єврейська інтелігенція. «Усвідомлюючи себе саме *російськими євреями* [виділення наше. — С. К.], її представники — лікарі, журналісти, юристи, літератори, інженери, люди науки і культури — зверталися до свого народу російською. Поступово в країні виникло особливе середовище російськомовного єврейства зі своїми вченими та письменниками, видавництвами та органами друку, громадськими та політичними організаціями»³⁹. Серед них були С. Фруг, С. Дубнов, Х. Бялік, В. Жаботинський, А. Гаркаві, Д. Хвольсон та інші.

В. Віхнович, аналізуючи класифікацію М. Членова, звертає увагу на позицію Ю. Бруцкуса, котрий зазначав, що на XVI століття, виникає російсько-польське єврейство (з амальгами західно-

* Першою була еда грецька, яка активно функціонувала у елліністичних містах-колоніях Криму та Північного Причорномор'я у I–VI ст. Її змінила хазарська еда (VII–X ст.). У час формування Київської Русі виникла дравноруська еда, на зміну котрій прийшла ашкеназька.

європейських євреїв та євреїв стародавнього Києва, серед яких переважали «жидове козарські») ⁴⁰. Разом з тим, на думку В. Віхновича, поряд з «головною едою» можливе існування інших *едот*, «більш малочисельних»: у Російській імперії поряд із ашкеназькою існували еда гірських євреїв, еда євреїв середньоазійських та еда євреїв грузинських ⁴¹. Таким чином, російські науковці про існування «українських євреїв», української єврейської еди, не згадують. І зрозуміло чому: російськоцентризм у свідомості не дає змоги в межах східного слов'янства навіть припустити можливість «кристалізації» (раніше чи у теперішній час) української еди.

Разом з тим, якщо звернутися до початку ХХ століття і зокрема до праць М. Грушевського, то в одній з них знаходимо таке зауваження Михайла Сергійовича: «Переглядаючи фамілії українські, побачимо тут і потомків родин великоруських, і польських, і німецьких, і сербських, і жидівських, що пристали до Українців в різних часах і вважають себе Українцями*. Се, власне, й рішає завсіди і тепер про приналежність до того чи іншого народу, незалежно від того, якого хто роду, якої хто віри, а часом навіть, і якої хто мови» ⁴². Тобто ознакою українства, як вважав учений, є необхідність *вважати себе українцем*, незалежно від походження.

У зв'язку з цим виникає питання: чи ж вважали себе українцями у тому значенні, про яке говорив М. Грушевський, євреї, котрі мешкали на українській землі? Відповідь певною мірою дає нам сам Михайло Сергійович, вказуючи, що «бували і з Жидів українські патріоти, котрі не відрікалися своєї жидівської віри» ⁴³. Тобто можна стверджувати, що уже наприкінці ХІХ століття

* Відзначимо, що прізвища багатьох сучасних євреїв позначені українськістю: вони походять від назви населеного пункту на території України, де проживали їхні пращури. Найбільше прізвищ утворено від топонімів сучасних Вінницької, Київської, Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської, Житомирської, Хмельницької, Рівненської, Волинської областей. Наприклад: Балтер, Барський, Белінський, Бершадський, Богуславський, Борщер, Вінницький, Гайсинський, Жванецький, Кагарлицький, Кальницький, Могилевський, Немировський, Сингаївський, Талалаєвський, Уманський, Шаргородський та ін. (Див. Про це: Гиль П. «Еврейская география» и ее отражение в фамилиях ашкеназских евреев // Вестник Московского университета в Москве. — 1993. — № 2. — С. 49–55).

в єврейському середовищі, з точки зору українців, були ті, кого можна назвати українськими євреями*.

¹ Подольський А. Єврейські студії в Україні: розвиток, тенденції, перспективи // Український гуманітарний огляд. — Вип. 1. — Б/м, 1999. — С. 261.

² Феллер М. Л. Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них. — Дрогобич, 1994. — С. 88.

³ Див.: Лисяк-Рудницький І. Михайло Драгоманов і проблема українсько-єврейських взаємин // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. — Т. 1. — К., 1994. — С. 377.

⁴ Ісаєвич Я. Євреї України в мемуаристиці // Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». — Вип. 3. — К., 1998. — С. 20–29. — С. 20.

⁵ Див.: Мучник А. Єврейська грошова кооперація: історія, ідеологія, принципи та цінності. — К., 2005 — С. 7.

⁶ Євреї // Євтух В. Б., Трощинський В. П., Галушко К. Ю., Чернова К. О. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. — К., 2004. — С. 89.

⁷ Заремба О. В пошуках ідентичності: євреї України на порозі ХХІ сторіччя // Етноси України. Альманах-2000. Історико-культурологічний часопис. — К., 2000. — С. 12.

⁸ Подольський А. Уроки минулого. Історія Голокосту в Україні. — К., 2007. — С. 7.

⁹ Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины (Краткий очерк истории). — Ч. I. — К., 1992. — С. 3.

¹⁰ Барталь І. От общины к нации: евреи восточной Европы в 1772–1881 гг. — Иерусалим, 5767. — М., 2007. — С. 7.

¹¹ Там само. — С. 7.

* Характерно, що поняття «українські євреї» є вживаним і в сучасному Ізраїлі. Як пишуть в «Енциклопедії Української діаспори» І. Клейнер, В. Маркус та В. Москвич, «останнім часом вже дедалі більше громадян визначають себе як «українські євреї», хоча самовизначення «російські євреї» ще дуже популярне. Українську мову зберігають євреї із Західної України, а закарпатські євреї користуються нею навіть у домашньому побуті, оскільки молодша генерація не навчилася ідиш. Серед українських євреїв популярна українська музика, фольклор, страви. [...] Найбільша концентрація українських євреїв припадає на міста Тель-Авів, Беєр-Шева, Єрусалим (близько 30 тис.) та Гайфа. У деяких сільськогосподарських кооперативах (кібуцах) взагалі переважають євреї з України...» (цит. за: Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея... — С. 335–336).

¹² Барта́ль І. От общины к нации: евреи восточной Европы в 1772–1881 гг. — Иерусалим, 5767. — М., 2007. — С. 196.

¹³ Натанс Б. За чертой. Евреи встречаются с позднейимперской Россией. — М., 2007. — С.376.

¹⁴ Там само. — С. 74.

¹⁵ Слиозберг Г. Б. Дела минувших дней // Евреи в России: XIX век. — М., 2000. — С. 315.

¹⁶ Оршанский И. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев. — СПб., 1877. — С. 180.

¹⁷ Оршанский И. К вопросу об обрусении евреев // День. — 1870. — 28 березня. — С. 217–220. — С. 218.

¹⁸ Хисин Е. Дневник билуйца. — Б/м, 1973. — С. 3.

¹⁹ Барта́ль І. От общины к нации... — С. 8.

²⁰ [Локшин А.] Иудаика в России. Русско-еврейская история и ее исследователи // Евреи в Российской империи XVIII–XIX веков. — М., Иерусалим, 1995. — С. 14–15.

²¹ Дубнов С. М. Книга жизни. — Иерусалим, М., 2000. — С. 25, 153.

²² [Локшин А.] Иудаика в России. — С. 15.

²³ Кон Г. И. Два мира. Листки из дневника крещенного еврея. — СПб., 1899. — С. 3.

²⁴ Оршанский И. Г. Евреи в России. — С. 182.

²⁵ Барта́ль І. От общины к нации... — С. 9.

²⁶ Слиозберг Г. Б. Дела давно минувших дней. — С. 262.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

²⁹ Феллер М. Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське і людяне в них. — Дрогобич, 1998. — С. 89.

³⁰ Турнянский Х., Новерштерн А. Язык и литература // Главы из истории и культуры евреев Восточной Европы. — Части 5–6. — Тель-Авив, 1995. — С. 76.

³¹ Феллер М. Єврейська спільнота // Підготовчі матеріали популярної енциклопедії «Українське єврейство». — Вип. 3. — К., 1998. — С. 18.

³² Барта́ль І. От общины к нации... — С. 98.

³³ Равребе И. Свадьба макаровского цадика // Вестник еврейского университета в Москве. — 1993. — № 2. — С.181.

³⁴ Вихнович В. 2000 лет вместе: евреи России. — СПб., 2007. — С. 77.

³⁵ Струве П. Б. Patriotica. Политика, культура, религия, социализм. — М., 1997. — С. 207.

³⁶ Там само. — С.56.

³⁷ Членов М. А. Еврейство в системе цивилизаций (к постановке вопроса) // Диаспоры. — 1999. — № 1. — С. 34–56.

³⁸ Див. про це: Вихнович В. 2000 лет вместе... — С. 16–18.

³⁹ Кельнер В. Е. Книжное дело в контексте русско-еврейской культуры на рубеже XIX–XX веков. // Вестник еврейского университета в Москве. — М.; Иерусалим, 1997. — № 3 (16). — С. 149. — Прим. 3.

⁴⁰ Вихнович В. 2000 лет вместе... — С. 66.

⁴¹ Там само. — С. 18.

⁴² Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 114.

⁴³ Там само.